

РАДОМИР БУЛАТОВИЋ

ЕКОНОМСКА СТРАНА ТРИНАЕСТОЈУЛСКОГ УСТАНКА 1941. ГОДИНЕ

1. Увод

У југословенској историографији више се посвећивало пажње војно-политичкој страни дизања устанка, него економској, што је неодвојиво једно од другога.

Економска основа вођења сваког устанка је у народу и његовој имовини. Тако је било и у Црној Гори 13. јула 1941. године. Црна Гора је била претежно богата стоком, кромпиром и бијелим житима нарочито у Санџаку, што је омогућило да устаници истрају у борби кроз сакупљање свих добара у народноослободилачки фонд. Организацију стварања народноослободилачког фонда је водио систем народноослободилачких одбора у коме је њихова најзначајнија економска улога. Покушаћемо да изнесемо како је настајао народноослободилачки фонд у Црној Гори који је као установа био економска база вођења народноослободилачке борбе у свим крајевима Југославије. Циљ нам је да се што више укаже на ту страну организације могућности вођења борбе у првим мјесецима црногорског устанка, јер се тиме стичу услови за његов све већи успјех, без обзира на кризне периоде.

2. Економска организација устанка

Црна Гора дочекује окупацију 1941. године као неразвијена индустријски, али са доста стоке, недовољно жита, што је изазвало познате миграције и раније, а сада се догађа обратан процес да се исељеници нарочито са Косова и Метохије, Војводине и неких других крајева Србије морају враћати старом огњишту, да тако кажемо. И прије окупације било је доста породица које нијесу имале пшеничног хљеба за крсну славу, а доласком окупатора и наглим приливом избјеглица из Србије и из Босне и Херцеговине и Хрватске, економско стање се свако-

лико погоршало. Стога ће се ратне 1942. године јести поред биљног коријења и љескова реса у многим крајевима Црне Горе. Како је то условљено доласком избјеглица казује и податак да су они са Косова и Метохије пред налетом албанских нациста могли понијети само „оно што су могли утоварити на једна волујска кола“.¹

Никшић је окупиран 17. априла 1941. године од стране њемачких тенковских и италијанских пјешадијских снага. То је био знак Покрајинском комитету Комунистичке Партије Југославије за Црну Гору да истог дана отпочне са прикупљањем оружја и његово лагеровање на скровитим мјестима. „Одређене су и посебне групе. За подручје Горњег Поља био је задужен Голуб Тадић“.² И касније током даљег развијања устанка, остаће у употреби овај магацин у Горњем Пољу, као база гдје се највише на добровољној основи сакупљало све што народ има, па и ракија и за њу мијењало жито у Рашкој. То су и веће количине, јер постоји податак, да је 1942. године у Рудинама размијењено и у магацине за ракију сакупљено 20.000 кг жита. Ту је од почетка устанка у Рудинама формиран магацин и сточна фарма, коју у Босни још називају СТРУГА. Касније је забиљежено да је ту било у мају 1942. године, 2000 оваца и коза, 100 крава, око 100 јунади и волова.³

Да се морало сакупљати на разне начине све што народу Црне Горе треба за живот и борбу против страног освајача и његових помагача, видљиво је јасно из захтјева врховне команде Вермахта од 18. априла 1941. године, Министарству спољних послова за подјелу територије Југославије и за повластице на територијама које се уступају савезницима. Нијемци ту захтијевају да се испуне њихови захтјеви од држава наследица у Југославији и Грчкој (Италији), тако да имају: „а) привредне повластице и извоз, најмање као што су до сада пружале Југославија и Грчка — боксита (Далмација), жита, меса и сировина.

б) право пролаза (транспорт) и линије везе до у грчки простор
 ц) право пловидбе на Дунаву и његово обезбјеђење од Београда до бугарске границе

д) полазећи од тога, немачким оружаним снагама се уступа право на предузимање, за вођење рата, неопходних мера у погледу експлоатације војних постројења, саобраћајница, уређаја везе и новоградњи.

¹ Исто.

² Исто, 276.

³ Архив Војноисторијског института у Београду, К/П, ф. 35/1—2. Из извјештаја главног интенданта Пера 26. V 1942. г. Врховном штабу НО партизанске и добровољачке војске Југославије о стању у магацинима Рудине и организацији радионица, као и стању сточног фонда.

Привредно обезбеђење коришћења налазишта молибдена код Црне Траве, као и рудника боксита на далматинској обали".⁴

Ово јасно казује како Нијемци узимају све са подручја које окупирају. За то су често издавали неке посебне бонове које су штампали на камионима, а за њих народ није могао добити протувредност.⁵

У току окупације Југославије 1941. године Нијемци првенствено пљачкају све што могу. Тако стичу и ратни плијен, у иначе сиромашној Црној Гори, која је индустријски била неразвијена, али сачувана као типична сточарско пољопривредна земља без иоле виднијег развоја капитализма. Пошто је било доста стоке, како је напоменуто, журили су да остваре свој циљ што се види и из овог њиховог става: „С обзиром на привредну ситуацију Немачке, прикупљање плена добија посебан значај. Потребно је да немачке јединице користе то оружје“.⁶

Италијани су каскали у Црној Гори за савезницима Нијемцима, који су знатно брже напредовали у окупацији Југославије. Већ 20. априла 1941. године Италијани планирају разјештај група по Црној Гори. Сједиште њиховог XVII армијског корпуса је на Цетињу, а први пјешадијски дивизион у простору Котор — Цетиње — Скадар и прва алпска група у Подгорици, Пљевљима и Андријевици. Но, то је било у складу са већ радије договореним планом да се Црна Гора препусти од стране Нијемаца, Италији. Нијемци су заиста већ 24. априла исказали ту намјеру и 26. априла стиже италијанска војска на Цетиње.

Интересантно је како Нијемци воде бригу да плијен зацобивен у Црној Гори током окупације не би препустили савезницима из Италије и изричито захтијевају од својих снага слjedeће: „Треба се придржавати термина за пражњење овог подручја, при чему се ради о томе да се сва заплeњена добра, која се још налазе у овим просторима, на сваки начин склоне у подручје које остаје под немачком окупацијом“.⁷

Италијани су журили да у Црној Гори успоставе своју власт. Користили су за то и жандарме и неке чиновнике Кра-

⁴ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, краће: Зборник, том XII, књига 1. Војноисторијски институт Београд 1973, док. број 1.

⁵ Зборник, том XII, књига 1, док. број 11.

⁶ Исто, докуменат број 14. Из упутства одјељења за позадину 2. армије 20. IV 1941. године потчињеним јединицама о начину прикупљања ратног плијена и заробљеника.

⁷ Зборник, том XII, књига 1, нд. докуменат број 31. Из заповијести команде друге армије 26. IV 1941. године за напуштање италијанске окупационе зоне и прегруписавање снага на територије окупираних од стране Немачке. О доласку Италијана на Цетиње види: Зборник, том XIII, књига 1, докуменат број 2, затим докуменат број 7. Нарeђење команде 9. армије од 26. IV 1941. године командама о задацима и распореду јединица армије.

љевине Југославије. Имовину коју су затекли у Црној Гори Италијани стављају под секвестар. То је имовина Зетске бановине. За начелника финансијског одјељења бивше зетске бановине постављен је домаћи човјек службеник, што се види из следећег става италијанске војне власти: „Подизање добара (односи се на приватне вриједности, готовину, новац, обавезнице, драгоцености, марке итд. — прим. аутора Р. Б.) под секвестром може се дозволити само од стране нашег функционера који је у ту сврху делегиран а који ће се поред тога старати за надзор над текућом администрацијом бивше Бановине”.⁸

Окупацију Црне Горе Италијани су журили да остваре из економских, а не само војно-политичких разлога. Већ 25. маја 1941. године они прецизирају, да је територијална надлежност пјешадијске дивизије „Месина” проширена на цијелу Црну Гору.⁹

Када се узму у обзир сви елементи пљачке црногорске имовине прво од Нијемаца, затим Италијана и долазак бројних српских и црногорских избјеглица из Хрватске, Босне и Херцеговине, Војводине, са Косова и Метохије онда се може схватити какве су све економске околности задесиле Црну Гору, односно њене становнике, са придошлицама.

Посебно је тешко пало овим горштакима када су сазнали како им усташе убијају браћу и сестре широм Независне Државе Хрватске, а албански нацисти, исто тако, по Косову и Метохији. Стога само да наведемо мање примјере тог црногорског понашања према сабраћи у источној Херцеговини. Примали су избјеглице у своје домове и давали им све што имају. Говорило се да дијеле и задњи залагај хљеба. Може се рећи да је та чињеница развијена традицијом код српског народа и у ратним условима само поприма веће и видљивије димензије.

Како су окупатори газили чизмом Црну —ору, народ се спрема да пружи отпор, склони имовину у шуме и планине, колико се то више може, нарочито изгоном стоке на планине, по катунима, како се то иначе и раније чинило ради паше за стоку, па је тај процес текао мање примјетно и за око непријатеља. То је видљиво већ у априлу и мају 1941. године. Покрајински Комитет Комунистичке партије за Црну Гору развио је доста широку активност око прикупљања оружја и хране за предстојећу борбу. Одржана је и конференција на којој су присуствовали представници низа градова и сеоских општина. На конференцији је прорађена резолуција у вези са новонасталом ситуацијом, изнесене смјернице рада народне помоћи и услови сабирања свега што треба, по општинама. Посебно је наглашен политичко-национални значај ове акције с обзиром на узроке

⁸ Зборник, том XIII, књига 1. док. број 11. Наредба цивилног комесара за Црну Гору од 29. IV 1941. године о стављању под секвестар имовине Зетске бановине.

⁹ Исто, докуменат број 26. Из извјештаја оружаних снага Албаније од 25. маја 1941. године команди 9. армије о проширењу територијалне надлежности дивизије „Месина” на цијелу Црну Гору.

„трагедије наших исељеника по Косову и Метохији и Војводини“.¹⁰

Овај израз „народна помоћ“ својствен је у изворима више до појаве устанка, а затим га замјењује онај адекватнији, народноослободилачки фонд (НОФ).

Активности прикупљања народне помоћи понегдје теку споро и неорганизовано, а формирани су одбори народне помоћи, који се иза појаве тринаестојулског устанка називају „Одбори народноослободилачког фонда“. У току јуна 1941. године још нису била разрађена сва упутства о раду одбора. Одбори народне помоћи одржавали су десетодневне састанке, а по потреби и чешће. Народна помоћ је развијена у срезovima и Покрајини, али није имала повезаности, односно она је слаба. То казује да је углавном настајала по потреби, из нужде, наравно како у којем крају. Стога је за 13. јули заказана конференција делегата народне помоћи, на којој је планирано присуство делегата Покрајинског Комитета Комунистичке Партије Југославије за Црну Гору. Међутим, та акција је прекинута 13. јула појавом свенародног устанка у Црној Гори. Управо уочи дизања устанка народна помоћ је добила други назив, а о томе се у поменутом извјештају Покрајинског Комитета КПЈ за Црну Гору каже: „На неколико дана пред догађајем веза ме обавијестила о промјени назива нар. (одна) помоћ, у нац. фонд као и о оном што је много важније, а што захтијева ту промјену назива — о новој ситуацији и смјерницама рада нац.(ионалног) фонда“.¹¹

Изучавали смо институцију народноослободилачког фонда у Босни и Херцеговини, Хрватској и Србији, али овај израз национални фонд није уочен. Интересантно да га има само у Црној Гори мада он у суштини значи исто што и народноослободилачки фонд. Народноослободилачки фонд се од јесени 1941. године сусреће у више извора и он чини економску основу вођења устанка у Црној Гори. Прво износимо податке о националном фонду док у изворима сусрећемо тај назив, а затим ће бити саопштена запажања др Зорана Лакића која се од овога нешто разликују.¹²

Окупатори су схватили колика је улога националног фонда за црногорске устанике, па су одмах након дизања устанка покренули акције на његовом уништавању. Уствари, може се рећи да је у питању цјелокупни црногорски народ са свим што има за живот и борбу, ради чега се настоји паралелно са борбом против устаника уништити и њихова еконо-

¹⁰ Архив Историјског института у Титограду, краће АИИТ, документ VII—1/1941. Из извјештаја о раду Конференције Покрајинског комитета упућен на терен, без датума, у вези сакупљања народне помоћи за избјеглице у Црној Гори.

¹¹ Исто.

¹² Др Зоран Лакић, Народна власт у Црној Гори 1941—1945, „Обод“ Цетиње „Народна књига“ Београд, 1981, 67—68.

мска основа на којој почива снага устанка. Комунисти Црне Горе истичу, како је иза 13. јула 1941. године дошло од стране окупатора до снажног онемогућавања рада националног фонда. Ево и документа који то потврђује: „О условима рада после 13. јула може се рећи да су баш врло тешки, јер је огроман број био ухапшен, а остали дио читав јули издржавао кућни затвор, а кретање улицама дошло је још касније, али се поред свега тога наша акција овдје у вароши мјесеца јула и поред двије трећине ухапшених и одсутних из села дала такве резултате који могу бити само доказ да су акције од 13. јула на њих позитивно дјеловале да су их осјетили блиским, те су дали од себе колико су највише могли и то свјесни оног зашто дају“.¹³ Из овога се може закључити да нема народноослободилачког фонда до појаве устанка 13. јула, па његову функцију обавља национални фонд. Др Зоран Лакић тврди сасвим супротно: „Још прије почетка оружаних акција у појединим крајевима су подузимане мјере за формирање народноослободилачких одбора. У ту сврху су поједини радољуби добијали врло конкретна задужења. Назначени су били и њихови задаци. У срезу даниловградском, на примјер, они су се припремали за рјешавање питања исхране, смјештаја рањеника, стварања првих прехранбених резерви и др. Слично је било и на територији среза цетињског. Наиме, још прије устанка, у Грабанима код Љуботиња постојали су одбори састављени од комуниста и скојеваца, који су вршили диобу намирница добијених као требовање од окупатора. У условима устанка ови одбори су фактички представљали клицу нових органа народне власти. Поред тога што су се старали о прикупљању хране за војску, одбори су водили бригу и о породицама људи који су били у герилским одредима. За устанике сколске општине, који су држали положај према Цетињу, било је организовано кување хране у селу Бокову. У приобалним мјестима у Боки Которској одбори народноослободилачког фонда који су основани у јуну 1941. помагали су обавјештавајну службу, склањали илегалце и прикупљали потрепштине за НОП на овом подручју. Нарочито је био активан одбор у Херцег Новом. На подручју бившег среза никшићког такође су, још прије јулског устанка 1941. именовани одбори Народноослободилачког фонда (НОФ) у свим општинама. Њихов основни задатак био је брига о избјеглицама које су долазиле из сусједне Херцеговине, испред усташког терора. Тако је било и на територији бившег подгоричког среза. Одбори НОФ-а се баве врло различитим пословима, који су крајем јула и почетком августа 1941. прешли у надлежност НОО-а, о чему ће касније бити више говора“.¹⁴

За ову тврдњу др Зоран Лакић нема поузданих података у изворима да су у јулу и почетком августа 1941. године већ

¹³ Архив Историјског института у Титограду, док. бр. VII—1/1941. Извјештај о раду Конференције Покрајинског комитета упућен на терен без датума у вези сакупљања народне помоћи за избјеглице у Црној Гори.

¹⁴ Др Зоран Лакић, ид. страна 67—68.

били формирани одбори народноослободилачког фонда, јер ми управо у том периоду видимо почетак њиховог стварања из одбора националног фонда. Можда ту нема неке суштинске разлике, али тврдити на основу сјећања појединих учесника догађаја, као што се наводи казивање из 1951. године, Ђорђевић Калезића није сигурно, прије ће бити да су се одбори народноослободилачког фонда развили иза дизања устанка, јер се такав израз у изворима прве руке среће тек иза августа 1941. године. Не споримо да је можда било и назива НОФ-а раније, али га ми у изворној грађи архива још нисмо пронашли.¹⁵

Врховни штаб народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије од појаве 13. јула 1941. године стално одржава везе са Црном Гором и шаље новац у неким случајевима ради куповине намирница. Народ у Босни и Херцеговини није радо давао намирнице за новац него се највише мијењала током рата роба за робу. У Црној Гори изгледа није тако стање сасвим, али то не значи да је било и другачије. У писму покрајинског комитета КПЈ из октобра 1941. године каже се да је Врховни штаб упутио 30.000 динара.¹⁶

Колико је владала несташица средстава за живот и борбу црногорских устаника најбоље казује чињеница да се већ у октобру 1941. године у Црној Гори уводи конфискација народне имовине за коју се сматрало да је непријатељска и врши ликвидација „шпијуна“. Тако сазнајемо да је Јово Копривица „кажњен“ са 50 кг жита и 5 великих брава, а у сваком има од 15 до 20 килограма, што је одмах дотјерао у „централни магацин“.¹⁷ Да није којим случајем одмах дотјерао жито и стоку у партизански магацин вјероватно би платио главом, а можда у ни то није помогло и многи су поред силних давања изгубили невини главу. За то се на Дурмитору и шире може наћи доста примјера који ће довести не само до братоубилачког рата, него и нестајања читавих породица, наглог осипања устанка и слично, што се умјесто признавања стравичних грешака само у историографији квалификовало као „лијево скретање“.

У јесен 1941. године по Црној Гори се на разне начине, од добровољних прилога, реквизиције и конфискације имовине народних непријатеља, ратног плијена и размјеном робе за робу сабирају средства за војску, народ и избјеглице у магацине који се формирају у склопу рада народноослободилачких одбора, а са њима руководе органи народноослободилачког фонда по налогу народних одбора. Сусрећемо у октобру више извора

¹⁵ Опширније о настанку и функцији народноослободилачког фонда у Босни и Херцеговини види: др Радомир Булатовић, Народна привреда Босне и Херцеговине у ослободилачком рату 1941—1945, „Народна књига“, Београд, 1984.

¹⁶ АИИТ, докуменат број II 2—3/41.

¹⁷ АИИТ, док. VIII 2—8/1941. Из Писма ПККПЈ за Црну Гору и Боку, Никшићу 26, X 1941. о поступку са помагачима окупатору.

гдје се не може наћи податак ко шаље и коме, јер би то било опасно, ако којим случајем податак ко је и коме послао, сазнају Италијански и њихови домаћи доушници. Тако је у једном писму са датумом у мјесецу 28. а вјероватно се односи на октобар 1941. године убиљежено да се шаље 898 кг. кукуруза, 80 кг пасуља, 82 кг пшенице те намјернице: 7 сапуна, 10 конзерви, 21/4 кг цибока, 4 кг ориза, рајтозне, кошуља, доње гаће, 2 пара чарапа и друго.¹⁸

Народ црногорски пред окупатором бјежи у шуме и планине да би спасио живот и стоку. Тако су почеле сталне ратне бјесомучне патње сељака, највише како да заштите себе и своју имовину. Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору пише обласним, окружним и мјесним комитетима и бироима партијских ћелија, да евакуишу са народом и намирнице и друго, у селима гдје је то потребно, подаље од комуникација. Дословно се ту каже и ово: „Прво евакуисати људску храну, а затим по могућности сточну и стоку, а потом одмах дјецу и старце. Народноослободилачки одбори треба да пронађу слободне куће гдје ће се смјестити веће количине резервне хране оних, који се евакуишу. На те количине дати потврду и организовати стражу од партизана који ће чувати такве магацине. Потребно је народноослободилачким одборима скренути пажњу да се евакуација врши без ганике и у потпуном реду о чему партијске организације морају водити строго рачуна“.¹⁹

Овај докуменат казује недвосмислено који је главни извор стварања народноослободилачког фонда у Црној Гори 1941. године. То је имовина оних сељака који након дизања устанка бјеже са покретном имовином у шуме и планине заједно са партизанима или боље речено народном војском. Нема основа да је могуће НОФ наћи прије устанка, иако је то замисливо више као сјећање на припреме за борбу, него стварну снагу настанка народноослободилачког фонда. Уосталом ни органи народне власти нису настали прије дизања устанка, па ни његов магацин за борбу кога чини народноослободилачки фонд.

Брижљиво је вођена евиденција колико је и од којег домаћина узето које имовине у национални фонд. Кажемо национални фонд, јер се првих мјесеци након дизања устанка само тај термин помиње у изворној грађи. Вриједи пажње да нагласимо, након 8. новембра 1941. године више се у изворима не помиње ријеч национални, него само народноослободилачки фонд. Мислимо, да смо овим сасвим уклонили дилему, колико је нео-

¹⁸ АИИТ, документ VIII 2—7/1941.

¹⁹ АИИТ, докуменат број II „—24/1941. Из писма ПККПЈ за Црну Гору обласним, окружним и мјесним комитетима и бироима ћелија, нема датума, а година је 1941. о систему евакуације народа и формирању народноослободилачких фондова од имовине која се евакуише са народом. Сада је јасно како је настао ФОНД, а не прије устанка.

снована тврдња, да се НОФ има формиран у данима и прије појаве 13. јулског устанка. Силина народног покрета пред непријатељем и борба за голи живот ствара народноослободилачки фонд, а не партијска директива и наређење народу да то чини. Нужда је родила фонд, а не наређења и упутства која се могу узети у обзир само као праћење нужности такве појаве.²⁰

Подручје Дурмитора је готово током цијелог рата било значајно партизанско упориште. Стога је тамо настао јак центар слободне територије и болница на Жабљаку. У новембру 1941. године настала је болница са магацинима за њене потребе. Из села Новаковићи и Медруља 8. XI 1941. године упућено је за магацин на Жабљаку: 136 кг брашна, 50 кг кромпира, 10 кг сира, 31/4 кг скорупа, 19 пари чарапа, шал, приглавак, рукавице, једна сјекира и новца 3.092 динара.²¹

Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору често добива намирнице од појединаца, а ми не знамо на који начин, добровољно или насилно. Тек ево података да је 10. XI 1941. године добио од Душана Бојовића 9 јагњади, 11 кг вуне, 4,5 кг јарстине, 13 кг кајмака и 12 кг сира.²²

Значајно је нагласити да се у Црној Гори даје из народноослободилачког фонда 50% намирница за потребе одреда, Главном штабу 25%, а 25% остаје за потребе резерве народноослободилачког фонда. То сазнајемо из писма 12. XI 1941. године што га је ПККПЈ за Црну Гору и Боку упутио Окружном комитету КПЈ за Никшић гдје се наводи и ово: „Ми вам ради примјера јављамо да ће се расподјела вршити тако што ће 50% прикупљених намирница стављати се, односно дати партизанском одреду, 25% остаје на расположењу Главном штабу, а 25% остаје

²⁰ Добро се сјећам када сам као дијете чувао буљук више од 200 оваца по Доброј води испод Сињевине, а ми смо имали само 60 оваца. Били смо партизанска породица и касније сам сазнао иза рата од мајке Илинке да су то биле кумовске овце, Крста Ковијанића и комшије Лакића Пулетића који су четници. Исто тако су они чували нашу стоку када добу четници. Не могу тврдити да ли је то било 1942. или 1943. године, али знам да је тако. Исти мој Кум Крсто Ковијанић је хтио убити синове који су као партизани били од њега затечени у нашој колиби на Коврчком катуњу, али га је у томе мајка Илинка спријечила ударом по руци из које је пиштољ измијенио смјер цијеви и промашио циљ. Мислим, да је то било 1943. године.

²¹ АИИТ, документ број VII—2—1/1941. Списак прилога села Новаковићи и Медруља упућен народноослободилачком фонду на Жабљак 8. XI 1941. године.

²² АИИТ, докуменат број II—3—4/1941. Структура добара не казује да се баш ради о добровољном прилогу, а могуће да је и тако. Прије ће бити да се ради о конфискацији или реквизицији. Партизани су издавали потврде о реквирираној имовини као могућност да се то иза рата надокнади, али у пракси таквих случајева није било иако је иза рата донесен и закон о томе, остао је мртво слово на папиру. У Архиву БИХ у Сарајеву налазе се читаве кутије са потврдама од кога је и колико реквизицијом одузето имовине, али нема случаја да смо сазнали да је то неко касније наплатио. Биће да је тако и у Црној Гори. Мојој породици, иако је била партизанска, одузимали су стоку и то за исхрану партизана. Било је то највише 1944. и 1945. године.

као резерва НОФ-а, било за партизанске одреде, било за потребе за које НОФ нађе за потребно“.²³

Фонд је издао 20. XI 1941. године 200 кг кукуруза по цијени од 1817 лира, тегет кошуљу вредности 20 лира, чакшире (137 лира), 8,5 кг лука (53 лире), 8,5 кг соли (60,5 лира). У пропратном тексту се каже: „Жито вам је упућено у Дајбабе јуче, остало смо раније пренијели у Љешкопоље. Вреће нам одмах вратите јер је дата за њих кауција. Масти и уља нијесмо нашли, а ако нађемо купићемо накнадно. Овај износ у лирама пошaljите што прије јер нам је новац потребан. Купићемо за вас још око 80 комада батерија“.²⁴

Види се да и партизани узимају крајем новембра 1941. године као новац талијанске лире, а до тада су користили југословенске динаре. То казује како је талијанска окупација Црне Горе довела до уклањања домаће и полако завођења стране валуте.

Љубински који је послао ово писмо са горе наведеним подацима каже, да је још из народноослободилачког фонда послао раније у Љешкопоље: 46 кг пасуља, 38,5 кг брашна пшенична, 43 кг кукурузна брашна, 3кг пшенице, 5 кг кукуруза, 20 конзерви, пола литра уља, кутију конзервираног млијека, 2 кутује мармеладе, конзерву паприке, 1,25 кг сланине, 0,5 кг сувог меса, килограм масти, килограм меда, 2,5 кг ориза 1 пак паштете, 3 кг галета, 3 пара чарапа, пар дугих чарапа, фањелу, 2 марамике, доње гаће, 3 кошуље, шал од руде, панталоне, блузу, увијач, 2 пуловера, блузу, рајтозне, капут, пола килограма дувана, 2,5 гривне дувана, пакло шибица, 6 кутија цигара, килограм лука, 2 црна конца, бијели конач, пакло игала, 3 бинте, пак памука, 5 пакова бинти, кутију кинина, 17 сапуна.²⁵

Овај податак казује структуру добара која су издата из магацина НОФ-а што има значај код проучавања опште економске карте и нивоа живота, мада, на први поглед, изгледа, да се само набрајају разни артикли.

Из Доње Горице упутио је 25. XI 1941. године Марко Миљић на коњу Новке Бурзан 82 кг пшенице. Та потврда, иако појединачна, казује како се попуњавао магацин НОФ-а. Да су магацини у склопу рада НОФ-а је познато, али се наглашава да њихови стручни радници не могу радити мимо народноослободилачких одбора. „Одбори НОФ-а не могу замијенити народне одборе, који се бирају поред одбора НОФ-а“.²⁶ Обично су у одбор НОФ-а била 3 члана, а по потреби некада и мање,

²³ АИИТ, докуменат број II—2—7/1941.

²⁴ Исто, док. II—2—1/1941.

²⁵ АИИТ, докуменат број VII—2—2/1941. Потврда народноослободилачког фонда о издатој роби 20. XI 1941. године партизанима. На крају се каже: „Потврдите нам сагласност овог писма у свему што смо навели. Што се не слаже, јавите. Ми копију задржавамо за себе“.

²⁶ АИИТ, докуменат број II—/—1/1941. Упутство Окружног комитета КПЈ за Подгорицу 1. XII 1941. године Мјесним комитетима и бироима како се бирају одбори НОФ-а.

али је бар један требао бити члан КПЈ. Ипак, обавеза је била да тим тијелом руководи виши орган, а то је народноослободилачки одбор који заправо у својој власти држи тај одбор НОФ-а.

Колика је реквизиција рано захватила Црну Гору види се из више докумената, а наводимо и овај. Другог децембра 1941. године реквизицијом је сакупљено у граховски народноослободилачки фонд 360 брава. Од ујма се узимало 2% и тако је добивено 500 кг брашна. Из Грахова то се давало и болници у Ластви. У тој болници поред управника радила су и два љекара, економ и болничарка. „Са храном болница није никада оскудијевала“.²⁷

Из резерви партизанских штабова, слало се све шта је требало на тражење органа народне власти, болница итд. Тако је забиљежено 16. XII 1941. године како је Мјесни комитет КПЈ за Подгорицу послао Штабу Зетског НОО 200 кг кукуруза „Од залиха које припадају штабу“, а налазе се у магацинима Бандића. И у овом случају пошиљалац тражи потврду од примаоца о преузимању жита.²⁸

Како се види база сакупљања добара за потребе народа и његове војске је магацин народноослободилачког фонда у народноослободилачком одбору. Како су ти одбори неравнојерно заживјели у Црној Гори ратне 1941. године, то су и могућности исхране војске, рањеника и народа домаћег са избјеглицама које смо поменули биле сложене. „У оних мјестима у којима су одбори раније основали службу прикупљање хране боље је функционисало. Тако је у подгоричком срезу, општински НОО у Пиперима у јесен 1941. успешно радио на помоћи ослободилачком покрету. Преко сеоских НОО-а у Пиперима сакупљено је 5.000 кг кукуруза, 900 кг пшенице, 18.000 кг кромпира, 26.000 кг меса, 5.000 кг вуне, 1.200 кг сира, 100 кг кајмака“.²⁹

Тешко економско стање Црне Горе Италијани су вјешто користили да разбију устанак. На неослобођеној територији успостављају стару власт, дијеле народу минималну количину хране, а нарочито приликом мобилизације и то тако да у исто вријеме када долазе да дијеле оружје дају и жито. „То је утицало на део народа, који се, да би исхранио своје породице, унеколико пасивизирао. Услед тога је народ делом прелазео на територију коју је држао окупатор. То је знатно погоршавало политичку ситуацију на штету НОП-а. То се најбоље види на територији Боке Которске и Паштровића још 1941. године. Од овгуста Италијани су тамо делили следовање хране становништву. Претходно је становништво подељено по категоријама пре-

²⁷ АИИТ, докуменат број VI—1—6/1941. Из извјештаја секретара НОО Грахово који је формиран 2. XII 1941. године у којем се износе подаци о раду одбора.

²⁸ АИИТ, докуменат број 14—12/1941. МК Подгорице пише 16. XII 1941. године Штабу Зетског НО да је послао намирнице.

²⁹ Слободан Д. Милошевић, О економским приликама на ослобођеној територији Црне Горе у првој години НОП-а, Историјски записи, година XXII, књига XXVI свеска 1, Титоград 1969, 40.

ма имовном стању. Најсиромашнији су добивали пиринач, со, брашно и маст, а грађани друге категорије, они који су имали макар и мало обрадиве земље добивали су шећер, со и пиринач. Али то ни приближно није ублажило несташницу животних намирница. Напротив, потребе у храни повећавале су се из дана у дан, а напоредо са тим расле су и њене цене.“³⁰

За исхрану војске и народа сакупљане су намирнице и друго, како путем добровољних прилога, тако и зајмом. На зајам се издавала потврда, а на добра стечена добровољним прилозима није остајао писани траг.³¹ Врло су били различити облици добровољних прилога. Тако биљежимо да је народ хранио војску док је шта имао. У септембру 1941. године НОО у Зети је организовао печење хљеба за борце партизанских јединица. Само за двадесет дана, сељаци су код својих кућа испекли 450 хљебова.³²

На подручју Рашке (Санцака) поједини сељаци су дали веће количине жита за НОП. Истицао се бјелопољски срез и његова павинопољска општина. Ту су сељаци добровољно сакупили 100 оваца, 20 говеди и 5.000 кг жита.³³ Може се рећи да су ови добровољни прилози ишли некако прије свеобухватније организације обезбјеђивања исхране војске путем интендантуре и рада народноослободилачког фронта.

Они пасивнији крајеви Црне Горе од Рашке (Санцака), много су теже долазили до жита и других намирница за прехрану бораца, народа и избјеглица. То је уочљиво у више приморских мјеста и подручја Ловћена. У катунској нахији род у 1941. години је подбацио,³⁴ а окупатор је сав иначе сиромашни сјеверозападни дио Црне Горе опљачкао, многа села попалио. Практично су Нијемци и Италијани све резерве хране што је Краљевина Југославија имала за ове крајеве у магацинима однијели, а када се јавио устанак репресију појачали и народ масовно убијали.

Подручје Ловћенског одреда захватало је територију цетињског, барског среза и источну половину бокоаторског среза. На тој територији изразито пасивној живјело је 1941. године око 50.000 становника. Цетињски срез је имао 7.346 домаћинства која су бројала 34.181 члан, а барски срез 7.846 домаћинства са 39.392. члана.³⁵

Економске тешкоће 1941. године овдје су биле стална појава, што се изузетно погоршало током зиме 1942. године и прољећа још више. То се вријеме поклапа са добом стварања народноослободилачких одбора у том подручју, који су тек стица-

³⁰ Исто, 40—41.

³¹ Исто, 42.

³² Исто, 46.

³³ Исто.

³⁴ Буро Вујовић, Економске прилике на подручју ловћенског одреда крајем зиме и почетком прољећа 1942. Историјски записи, над свеска 4, Титоград 1966, 689.

³⁵ Исто.

ли искуства на једном од најсложенијих животних проблема тог времена. Биро партијске ћелије у Љуботињу јавља 21. II 1942. године, да 50 фамилија у општини нема шта да једе, а мјесец дана касније се сазнаје како је завладала епидемија глади. Чевска општина јавља 3. марта 1942. године: „По питању исхране стање у општини врло је слабо, јер је допринос са имања био врло слаб. Обзиром да је слана у августу прошле године уништила скоро све усјеве и обзиром да ова општина има врло велики број исељеника из Метохије, који већ данас формално гладују. Зато је потребна хитна помоћ за 102 фамилије са 448 чланова, рачунајући ту и породице избјеглица и осталих сиромашних сељака”.³⁶ У загарачкој општини таквих породица средном марта било је 100 са 600 чланова а да немају шта за исхрану. Слично је и у соколској општини гдје почетком марта 1942. године 163 породице са 895 чланова немају средстава за исхрану.³⁷

Народноослободилачки одбори нису могли нешто више учинити да сакупе шта у НОФ јер се путем добровољних прилога то није дало постићи, а ни облици репресије нису дали боље резултате. Толико су мали добровољни прилози да не могу пружити ни минималну помоћ оним најсиромашнијим.³⁸ Реквизицијом се нешто више постигло него добровољним прилозима, али пошто је веома мало породица са вишковима хране, ни ова мјера није могла дати резултате.³⁹ Полагана је нада највише у набавку жита из Албаније. По селима су стога формирани набављачки одбори, али без резултата. Слично је било и са покушајем да се набави жито из Босанске крајине.⁴⁰ Отуда је јасна деморализација народа резултатима устанка, посебно једног броја сељака који су у економској безизлазности, а и они у градовима, што су почели примати уз следовање и окупаторске пушке користећи их за борбу против народноослободилачког покрета.⁴¹

О Ловћенском одреду нема могућности да се даље осврнемо, али ваља истаћи да је ово пустошење од стране окупатора и коришћење глади као средства за разбијање устанка првих мјесеци 1942. године сасвим успјело. Иако су многи родољуби формирали НОФ и на Цетињу, сакупљали све што је народ могао дати, није се битније могао поправити економски положај у овом дијелу Црне Горе.⁴²

О раду народноослободилачког фонда на Цетињу писало је више аутора, поред оних што смо их навели. Тако др Ђуро Вујовић истиче: „Економски ефекат рада организације НОФ-а

³⁶ Исто, 690.

³⁷ Исто.

³⁸ Исто, 694.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто, 697.

⁴¹ Исто, 699.

⁴² Димо Вујовић, Године ратне Из борбе у Цетињу и италијанским логорима 1941—1943, Београд 1968, 159—164.

био је значајан. Није могуће чак ни приближно регистровати колико је новца, намирница, санитетског и писаћег материјала, одјеће, обуће, и др сакупљено и пребачено на слободну територију. Сигурно је да је тога било много. Само једном приликом из Окружног суда издата су четири шапилографа, од којих су три послата на слободну територију а један је задржан за потребе у граду”.⁴³

Овај аутор прецизно уочава рад Народне помоћи, њено настављање у облику „Национално-ослободилачког фонда” који је формиран уочи оружане акције. Он даље каже: „Процес формирања одбора НОФ-а у цетињском срезу, прво сеоских а затим општинских, отегао се све до прве половине новембра, када је (9. новембра) одржана среска конференција на којој је формиран Срески одбор НОФ-а, на челу са Алексом-Леком Маркушем као секретаром. Сличан процес одвијао се и у барском срезу, али немамо ближих података о томе. Крајем 1941. године рад по линији НОФ-а нарочито је био развијен у Цетињу, Црмници и Паштровићима. Међутим, почетком 1942. године одбори НОФ-а су, на основу директиве Покрајинског комитета од децембра 1941. године укинута, односно претворени у органе народноослободилачких одбора одговорне по економској линији”.⁴⁴

Из овога се види како је НОФ настајао управо онако као што смо раније изворима и доказали. Др Ђуро Вујовић уочава и проблем разграничавања надлежности НОФ-а и народноослободилачког одбора, што је битно са становишта развијања органа народне власти. Он закључује управо из тих разлога: „До тадашњи назив народноослободилачки фонд (па чак и одбор НОФ-а) и даље је задржан, наравно — у новом значењу. Члан народноослободилачког одбора који је одговарао по економској линији назван је чланом одговорним по НОФ-у”.⁴⁵

Јасно је да се никаквим методама принуде или добровољним путем у НОФ нису могла добити средства ако их нема у народу или се у борби не могу заплијенити. То је обоје ишло на штету црногорских устаника ратне 1942. године много више него раније у првим мјесецима након дизања устанка. Скромне резерве су се брзо трошиле, а шверц одузимао и оно мало што је преостало, па је дошло до изрицања и смртних казни за шверцере, али то није ријешило економску ситуацију у Црној Гори. Иако је сточни фонд био нешто боље очуван у брдско-планинским крајевима Црне Горе и тамо је брзо страдао како од окупатора тако и НОП-а који је морао хранити војску и народ.

Органи народне власти остављали су пола килограма жита по особи до прве жетве. Народноослободилачки одбори су обављали контроле по домаћинствима, али узалуд, јер је углавном

⁴³ Др Ђуро Вујовић, Ловћенски НОП одред и његово подручје у народноослободилачкој борби 1941—1945, Обод Цетиње 1976, 151.

⁴⁴ Исто, 257—258.

⁴⁵ Исто, 258.

стање приказано реално. Неке куће су имале чак и мање него је било пријављено да имају.⁴⁶

„Средства до којих су одбори НОФ-а долазили путем доброволних прилога била су већ на почетку 1942. године сасвим недовољна за подмирење најосновнијих потреба у храни. Зато се, уз завођење највеће штедне и ригорозну контролу утрошка средстава НОФ-а, као и уопште контроли завођења свих економских мјера, крајем јануара и у фебруару приступило уписивању зајмова у новцу и натури. Уз то, добровољни прилози и даље су скупљани. Тако је до првих дана фебруара у љуботињско-грађанској општини прикупљено 40.000 лира за набавку жита, а у соколској општини 70.838 лира”.⁴⁷

У условима несташице хране реквизиција је имала улогу да се равномјерније распореди сакупљање хране, према материјалним могућностима сваког домаћинства. Вишкова готово нема, па је глад постала општа појава. То је условило, на једној, масовно напуштање редова народноослободилачке војске и јачање снага њој супростављених, на другој страни. У извјештају Саве Ковачевића и Вељка Мићуновића 14. маја 1942. године Главном штабу се наводи и ово: „Због сталног повлачења које је понегдје личило на расуло, због глади, а највише због слабог политичког рада, поједине јединице Ловћенског одреда су биле кренуле путем осипања, појавило се дезертерство (до сада око 30 случајева) . . . То исто се понавља и у њиховом извјештају од 18. маја: На фронту су ловћенске јединице пред расулом (слаба исхрана и глад у току једног мјесеца, неуспјеси на фронту, војне и политичке подршке. . .

21. мај 1942. . . Сазнајемо да је прошле ноћи дезертирало још око десет бораца из батаљона. . . Почетак масовног дезертерства — записао сам у свом ратном дневнику”.⁴⁸

Док су четници успијевали да од Италијана добију нешто хране и војне опреме, партизани то нису чинили и постаје јасно да се вођење рата не може успјешно остварити ако за то нема и одговарајућих економских могућности. Гладни и изнурени партизани које засипају вашке, свраб итд, нису у стању да се успјешно крећу, а камоли воде неку снажну борбу против четника и окупатора. Отуда је јасно тражење излаза који је природно

⁴⁶ Др Ђуро Вујовић, Ловћенски НОП одред, нд. 261.

⁴⁷ Исто, 262.

⁴⁸ Јово Михаљевић. Услови повлачења партизанских снага из Црне Горе почетком 1942. године, Историјски записи, свеска 4, Титоград 1966, 704. Није тешко закључити да је и много пута описани марш-маневар јединица из Црне Горе у Босанску крајину условљен, нужан из економских, а не само војно-политичких, стратешких разлога. Црногорским борцима је у попаљеној и опљачканој Крајини српски народ пружио незапамћено гостопримство. Нарочито су његовани рањеници о чему је аутор написао више радова, а овдје само напомена да се то узме у обзир код сваколиког сагледавања економских димензија вођења народноослободилачког рата не само у Црној Гори него и другим крајевима Југославије. Долазак пролетерских јединица из Црне Горе у Крајину довео је до јачања снага НОП-а и ослобођења Бихаћа.

одређен нуждом, а не неком ратном варком. Уз то убијање недужних домаћина без икаква разлога у много случајева условило је развијање мржње према звијезди петокраки и идеји комунизма. На Романији су партизани током 1942. године одлазили у четнике бацајући капе са петокраком, што је видљиво у многим писмима Славише Вајнера Чиче почетком 1942. године гдје он тражи од црногорских партизана да пошаљу било кога који би казао да у Црној Гори има партизана јер се на Романији стиче утисак да су и тамо нестали па и овдје настаје право расуло у његовим четама.

Јово Михаљевић анализирајући узроке расипања ослободилачких снага у Црној Гори уочава економске разлоге тог процеса, што је заиста више него евидентно. Он каже: „Окупатор је са пуно смисла користио тешко економско стање које је почетком 1942. настало на територији данашње републике, јер је увидио да ће самом војничком силом, ма колико она била, тешко моћи да умири ратоборни народ Црне Горе. Било му је јасно да се тај народ неће мирити ни са италијанском окупацијом, као што се није, кроз историју, мирео и са окупацијом других освајача. Зато је осјетну економску помоћ, коју је давао свим припадницима квислиншких формација што су се активно укључили у борбу против партизана, и извјесно оживљавање трговине користио у својој пропаганди као важан елемент за мобилизацију људи. Таква његова политика имала је, у склопу ширег развитка догађаја, и одређене резултате.

Према томе, дубља и свестранија анализа свих појава и кретања у појединим фазама рата, њихова непосреднија повезаност и условљеност за одређене рејоне, односно покрајине, доприноси потпунијем сагледавању мјеста и улоге устанка у Црној Гори и његовог значаја у ослободилачком рату и револуцији народа Југославије”.⁴⁹

Radomir Bulatović

ECONOMIC ASPECT OF JULY'S UPRISING IN 1941

S u m m a r y

We have not made a deeper research work about economic side of July 13 th rebellion before, what is talking about Yugoslav moving of historical to the political, but not to the economic side.

Tradition of cooperative work groups to help everybody who is in need, became intensive in july 1941 and latter in a kind of fund whose name

⁴⁹ Исто, 709.

in beginning was National liberation fund. National government gathered in its fund everything what was needed by the people, army, wounded persons and thousand of war refugees from the independent Croatia and regions of Kosovo and Metohia. Contributions and other goods were collected in many different parts of Montenegro.

The 1941. was a year of hungry, because the biggest part of goods collected in autumn of 1941, were consumed rapidly. Italians made use of this period obtaining so called »Pacification effect« with corruption of war refugees and ordinary people. It was a good moment for provocation of the civil war, the biggest tragedy of Montenegrin people.

